

ZAMONAVIY TA'LIMDA PEDAGOGIK IMPROVIZATSIYA: DIDAKTIK TAMOYILLAR VA TEXNIK MEZONLAR UYG'UNLIGI

Andijon davlat pedagogika instituti

Tarix kafedrasi dotsenti

Ergasheva Muhayyoxon G'anijonovna

muhayyoergasheva162@mail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy ta'lim jarayonida o'qituvchining kasbiy mahorati, xususan, pedagogik improvizatsiya qobiliyatining ahamiyati tahlil qilinadi. Ta'lim samaradorligini ta'minlovchi didaktik tamoyillar va dars o'tish muhitiga qo'yiladigan texnik-ergonomik talablar tizimli ravishda yoritilgan. Shuningdek, kutilmagan pedagogik vaziyatlarda o'qituvchining kreativ yondashuvi darsning ilmiyligi va maqsadiga qay darajada muvofiq kelishi kerakligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: pedagogik improvizatsiya, didaktika, ta'lim tamoyillari, ergonomika, kognitiv yuklama, kasbiy kompetensiya.

Kirish

Bugungi jadal o'zgarib borayotgan axborot asrida ta'lim jarayoni faqatgina oldindan belgilangan reja va qoliplar asosida kechmaydi. O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi jonli muloqot ko'pincha kutilmagan savollar, psixologik vaziyatlar va metodik o'zgarishlarni taqozo etadi. Bunday sharoitda o'qituvchidan yuksak **pedagogik improvizatsiya** mahorati talab etiladi. Biroq, improvizatsiya — bu tasodifiy harakat emas, balki chuqur bilim va tajribaga asoslangan mahoratdir.

1. Pedagogik improvizatsiya: Fenomen va zaruriyat

Pedagogik improvizatsiya o'qituvchining dars rejasi doirasidan chiqmagan holda, yuzaga kelgan vaziyatga mos ravishda eng samarali metodik yechimni topa olish qobiliyatidir. Bu jarayon o'qituvchining intuitsiyasi, pedagogik sezgirligi va psixologik tayyorgarligi bilan bog'liq. Improvizatsiya darsning jozibadorligini oshiradi va o'quvchilar bilan real vaqtdagi muloqotni mustahkamlaydi.

Biroq, samarali improvizatsiya darsning **didaktik asoslariga** tayanishi shart.

2. Ta'limning didaktik talablari – Sifat kafolati

Dars jarayoni o'z-o'zidan maqsadga erishmaydi. Buning uchun o'qituvchi quyidagi fundamental didaktik tamoyillarga tayanmog'i lozim:

1. **Ilmiylik va mantiqiylik:** O'quvchilarga berilayotgan har bir ma'lumot isbotlangan faktlarga va fanning so'nggi yutuqlariga asoslanishi shart.

2. **Tizimlilik va ketma-ketlik:** Bilimlar "oddiydan murakkabga" tamoyili asosida, mantiqiy zanjir shaklida berilishi kerak.

3. **Tushunarliklik (Moslik):** Material o'quvchining yoshi va intellektual salohiyatiga mos bo'lishi lozim. Haddan tashqari murakkablik motivatsiyani so'ndirsa, o'ta soddalik qiziqishni pasaytiradi.

4. **Nazariya va amaliyot birligi:** Bilim hayotiy ehtiyoj bilan bog'lanishi shart. O'quvchi "Men buni nima uchun o'rganyapman?" degan savolga aniq javob topishi lozim.

5. **Ko'rgazmalilik:** Vizual ma'lumotlar axborotni o'zlashtirishni tezlashtiradi va xotirada uzoq saqlanishini ta'minlaydi.

6. **Faollik va anglanganlik:** O'quvchi darsda passiv tinglovchi emas, balki jarayonning faol ishtirokchisiga aylanishi lozim.

7. **Individual yondashuv:** O'qituvchi har bir o'quvchining iqtidori va o'zlashtirish tezligini hisobga olgan holda differensial topshiriqlarni qo'llashi kerak.¹

3. Ta'lim muhitining texnik va ergonomik talablari

Pedagogik jarayonning samaradorligi nafaqat metodikaga, balki o'quv muhitining jismoniy holatiga ham bog'liq. **Texnik talablar** o'quvchining salomatligini saqlash va diqqatni jamlash uchun zamin yaratadi.

Sanitariya-gigiyena va ergonomika: Sinf xonasining yoritilishi (kamida 300 lyuks), havo harorati (18–22°C) va mebellarning o'quvchi bo'yiga mosligi uning charchash darajasini kamaytiradi. Toza havo va to'g'ri yorug'lik miya faoliyatini 20% gacha yaxshilashi ilmiy isbotlangan.

AKT vositalari bilan ishlash: Zamonaviy texnik vositalar (proyektor, interaktiv doska) o'quvchi ko'ziga zarar yetkazmasligi uchun masofa me'yorlariga (2.4 m dan 8.6 m gacha) rioya qilinishi zarur. Shovqin darajasi 50 detsibeldan oshmasligi diqqatni jamlash uchun muhimdir.²

4. Improvizatsiyaning didaktik chegaralari

Pedagogik improvizatsiya erkinlik bo'lsa-da, u tartibsizlik emas. Har qanday improvizatsiya jarayoni quyidagi filtrdan o'tishi shart:

Maqsadga muvofiqlik: Har qanday yangi usul darsning bosh maqsadiga xizmat qilishi kerak.

Vaziyatga moslik: Bir sinfda muvaffaqiyatli bo'lgan metod, boshqasida aks ta'sir berishi mumkin. O'qituvchi o'quvchilarning ruhiy holatini his qila olishi kerak.

Yaxlitlikning saqlanishi: Kutilmagan o'zgarish darsning tarkibiy qismlari (kirish, asosiy qism, yakun) o'rtasidagi uzviylikni buzmasligi kerak.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, zamonaviy ta'lim — bu qat'iy qoidalar va ijodiy erkinlikning sintezidir. Pedagogik improvizatsiya o'qituvchining

¹ O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, 45-modda (Ta'lim jarayonini moddiy-texnik ta'minlash va xavfsizlik).

² [standart.uz](#). SanQvaN 0057-23 — "Maktabgacha ta'lim va umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarini jihozlashda foydalaniladigan mebellarga qo'yiladigan sanitariya-gigiyena talablari". (O'zbekiston Respublikasi Sanitariya-epidemiologik osoyishtalik agentligi me'yoriy hujjati).

didaktik tafakkuri mahsuli bo'lib, u darsni jonlantiradi. Biroq, bu mahorat faqat didaktik tamoyillarga amal qilinganda va tegishli texnik-ergonomik sharoitlar yaratilgandagina kutilgan natijani beradi. Ta'lim sifati — bu o'qituvchining metodik mahorati, o'quvchining faolligi va muhitning qulayligi uyg'unligidir.

Zamonaviy ta'limda kompyuter, proyektor va elektron doskalardan foydalanishning qat'iy texnik qoidalari mavjud:

Ekran masofasi: Interaktiv doska yoki ekrandan birinchi partagacha bo'lgan masofa kamida 2.4 metr, oxirgi partagacha esa 8.6 metrdan oshmasligi kerak⁴[3].

Xavfsizlik: Barcha elektr jihozlari yerga ulangan (zazemleniye) va simlar izolyatsiyalangan bo'lishi shart.

Shovqin darajasi: Texnik vositalar ishlayotganda hosil bo'ladigan shovqin 40-50 detsibeldan oshmasligi lozim, aks holda bu o'quvchining diqqatini chalg'itadi va charchoqni tezlashtiradi.³

Ushbu talablarga rioya qilish ta'lim sifatiga bevosita ta'sir qiladi:

1. **Kognitiv yuklamani kamaytirish:** To'g'ri yoritilgan va ventilyatsiya qilingan xonada o'quvchining miyasi kislorod bilan yaxshi to'yinadi, bu esa axborotni qabul qilish tezligini 15-20% ga oshiradi.

2. **Salomatlikni muhofaza qilish:** Ergonomik talablarga rioya qilish o'quvchilarda ko'rish qobiliyati pasayishi (miopiya) va tayanch-harakat tizimi kasalliklarining oldini oladi.

3. **Diqqatni jamlash:** Shovqinsiz va texnik soz jihozlar o'quvchini darsdan chalg'itmaydi. Texnik nosozliklar (masalan, qotib qoladigan kompyuter yoki xira proyektor) darsning didaktik maqsadiga erishishga to'sqinlik qiladi.⁴

Ushbu belgilangan mezonlardan kelib chiqib, pedagogik improvizatsiya didaktik jihatdan asoslanmagan bo'lsa, ta'lim mazmunining buzilishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli u quyidagi didaktik talablarga javob berishi lozim. Ya'ni maqsadga muvofiqlik talabni yuzaga keltirish va har qanday improvizatsion harakat darsning umumiy va xususiy maqsadlariga mos bo'lishi kerak. O'qituvchi improvizatsiya jarayonida asosiy o'quv maqsadidan chetlashmasligi, balki uni yanada aniqroq va samaraliroq amalga oshirishga xizmat qilishi zarur. Shuningdek ilmiylik va mantiqiylik talabi sifatida improvizatsiya ilmiy jihatdan asoslangan bo'lishi kerak. Berilayotgan qo'shimcha misollar, tushuntirishlar yoki o'zgartirilgan metodlar fan mantiqiga zid kelmasligi lozim. Aks holda o'quvchilarda noto'g'ri tushunchalar shakllanishi mumkin. Bu jarayon o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish, pedagogik improvizatsiya o'quvchilarning bilim darajasi, yosh xususiyatlari, qiziqishlari va psixologik holatiga mos ravishda amalga oshirilishi zarur.

³ O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, 45-modda (Ta'lim jarayonini moddiy-texnik ta'minlash va xavfsizlik).

⁴ Yo'ldoshev J.G., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – T.: O'qituvchi, 2004. 104-b.

Bir guruh uchun samarali bo'lgan improvizatsion yondashuv boshqa guruhda kutilgan natijani bermasligi mumkin. Demak ta'lim jarayonining yaxlitligini saqlash uchun improvizatsiya darsning tuzilmasini buzmasligi, uning asosiy bosqichlari (motivatsiya, yangi bilim berish, mustahkamlash, baholash) o'zaro uzviy bog'liqligini saqlab qolishi kerak.

Ta'lim jarayonida didaktik talablar bilan bir qatorda pedagogik improvizatsiya muayyan texnik talablarga ham javob berishi lozim bu esa kommunikativ texnika hisoblanib, o'qituvchining nutqi ravon, aniq, mantiqiy va hissiy jihatdan ta'sirchan bo'lishi zarur. Improvizatsiya jarayonida noto'g'ri yoki chalkash ifodalar o'quvchilarni chalg'itishi mumkin. Zero vaqtni boshqarish bu improvizatsiya dars vaqtining asosiy qismini egallab olmasligi kerak. O'qituvchi improvizatsion yechimni qisqa, lo'nda va samarali tarzda qo'llay olishi muhim. Natijada texnologik moslashuvchanlik jarayoni zamonaviy ta'limda texnik vositalar (interaktiv doska, multimedia, onlayn platformalar) muhim o'rin tutadi. Improvizatsiya jarayonida o'qituvchi ushbu vositalardan tezkor va maqsadga muvofiq foydalanish ko'nikmasiga ega bo'lishi lozim. Faoliyat o'quvchida psixologik barqarorlik holatini nazoratga olib, undagi pedagogik improvizatsiya stressli vaziyatlarda ham amalga oshiriladi. Shu sababli o'qituvchi hissiy barqarorlikni saqlashi, vaziyatni ijobiy tomonga burish qobiliyatiga ega bo'lishi zarur.

Ta'lim tarixidagi pedagogik improvizatsiyaning yuzaga kelish jarayonida turli pedagog olimlarning tajribaga ega qarashlari mavjud bo'lib, ulardan biri 1967-yilda J.P. Guilford va 1974-yilda E.P. Torrance tomonidan ilgari surilgan ijodkorlik (kreativlik) nazariyalari pedagogik improvizatsiyaning didaktik va texnik mexanizmlarini ilmiy asoslashda fundamental ahamiyatga ega.

J.P. Guilford o'zining "Inson intellekti tabiati" (The Nature of Human Intelligence) asarida ijodkorlikning asosi sifatida **divergent fikrlash** ya'ni bir muammoga ko'plab yechimlar topish tushunchasini kiritdi. U ijodkorlikni to'rt asosiy omil orqali tavsiflaydi: *ravonlik (fluency)*, *egiluvchanlik (flexibility)*, *originallik (originality)* va *ishlov berish (elaboration)*⁵.

Ushbu omillar pedagogik improvizatsiyaning quyidagi didaktik-texnik talablarini belgilaydi:

A) Metodik ravonlik (Fluency)

Guilford bo'yicha ravonlik — qisqa vaqt ichida ko'p g'oyalar ishlab chiqish qobiliyatidir. Bu – qisqa vaqt ichida ko'plab g'oyalar, variantlar yoki yechimlarni generatsiya qilish qobiliyatidir. Ushbu psixologik fenomenning **tarix fanidagi pedagogik improvizatsiya** jarayoniga bog'liqligini ilmiy-metodik jihatdan quyidagicha izohlash mumkin:

⁵ Guilford, J. P. (1967). *The Nature of Human Intelligence*. New York: McGraw-Hill.
: <https://cyberleninka.ru/search?q=Гилфорд+дивергентное+мышление+беглость>

Tarix darslaridagi pedagogik improvizatsiya — bu o'qituvchining dars jarayonida kutilmaganda paydo bo'lgan vaziyatlarga (o'quvchilarning provokatsion savollari, bahs-munozaralar, tushunmovchiliklar yoki o'quvchilar diqqatining susayishi) nisbatan oldindan rejalashtirilmagan, tezkor va ijodiy yechim topish jarayonidir.

Aynan shu kutilmagan vaziyatda **g'oyalar ravonligi** (ideational fluency) hal qiluvchi mexanizm sifatida ishga tushadi. O'qituvchi o'zining tarixiy bilimlar bazasidan qisqa soniyalar ichida bir nechta pedagogik, psixologik va ilmiy g'oyalarni ishlab chiqishi kerak bo'ladi.⁶

Tarix fanida "ravonlik" qobiliyati asosidagi improvizatsiyaning ilmiy mexanizmlari:

A. Assotsiativ ravonlik (Tarixiy analogiyalar yaratish)

Tarixiy voqealar ko'pincha o'quvchilar uchun mavhum va uzoq tuyuladi (masalan, Qadimgi dunyodagi quldorlik tuzumi yoki O'rta asrlardagi feodal tarqoqlik). Agar o'quvchi mavzuni tushunmayotganini bildirsa, o'qituvchi improvizatsiya qilib, qisqa vaqt ichida o'sha tarixiy jarayonga mos keladigan, bugungi kundagi yoki o'quvchi hayotidagi **ko'plab tushunarli analogiyalarni (o'xshatishlarni)** keltirib chiqarishi kerak. G'oyalar qanchalik tez va ko'p ishlab chiqilsa, o'qituvchi ularning orasidan eng aniq va ta'sirchanini tanlab oladi.

B. Muqobil tarixiy ssenariylarni tezkor generatsiya qilish

Tarix darslarida o'quvchilar tez-tez "Agar shunday bo'lmaganda nima bo'lardi?" degan savolni berishadi (masalan, "Agar Amir Temur To'xtamishni mag'lub etmaganda nima bo'lardi?"). Gilford bo'yicha ravonligi yuqori bo'lgan tarix o'qituvchisi improvizatsiya orqali zudlik bilan 3-4 ta ehtimoliy ssenariyni (siyosiy, iqtisodiy, madaniy oqibatlarini) sanab, tahlil qilib beradi. Bu o'quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi.

D. Metodik g'oyalar ravonligi (Dars jarayonini qutqarish)

Tarix faktlar, sanalar va atamalarga boy fan. Agar darsning 20-daqiqasida o'qituvchi sinfda zerikish yoki charchoqni (diqqat yo'qolganini) sezsa, rejani chetga surib improvizatsiyaga qo'l urishi kerak. Bu yerda ravonlik — *shu daqiqaning o'zida dars formatini o'zgartirish uchun 5 xil interaktiv usulni o'ylash va eng mosini darhol qo'llashdir* (masalan, birdaniga tarixiy shaxs rolini o'ynash, "blits-so'rov" o'tkazish, voqeani xaritada vizualizatsiya qilish kabi).

E. Ekspressiv ravonlik (Tarixiy empatiya va notiqlik)

Tarix o'qituvchisi voqealarni shunchaki bayon qilmay, his-tuyg'ularni ham uzatadi. O'quvchilarning emotsional reaksiyasiga qarab, o'qituvchi kutilmaganda voqeani boshqa bir shaxs nuqtai nazaridan (shoh, oddiy dehqon, askar yoki chet ellik sayyoh

⁶ G'oziyev E.G'. "Umumiy psixologiya". Toshkent, 2010-yil.

nomidan) tezkorlik bilan gapirib berishiga to'g'ri keladi. Fikrlarning to'xtovsiz, ravon va uzviy kelishi muvaffaqiyatli improvizatsiyani ta'minlaydi.⁷

Tarix fanida pedagogik improvizatsiya muvaffaqiyatli bo'lishi uchun o'qituvchidan kognitiv moslashuvchanlik talab etiladi. **Gilfordning ravonlik mezonlari bu jarayonda "intellektual dvigatel" vazifasini o'taydi.**

O'qituvchi darsda yuzaga kelgan kutilmagan to'siq (pedagogik muammo) ga nisbatan qancha ko'p izoh, qancha ko'p tarixiy dalil, qancha ko'p metodik usullarni **zudlik bilan (qisqa vaqtda)** xotirasidan tiklay olsa va yarata olsa, uning improvizatsiyasi shunchalik tabiiy, ishonchli va ilmiy asoslangan bo'lib chiqadi. Aks holda, g'oyalar ravonligi past bo'lgan o'qituvchi qotib qoladi, savoldan qochadi yoki faqat o'zining dars konspektiga yopishib olib, ta'lim samaradorligini pasaytiradi.

Didaktik talab: O'qituvchi dars davomida rejalashtirilgan metod ish bermay qolganda yoki texnik nosozlik yuzaga kelganda, bir lahzada zahira metodlarini (Plan B, C, D) ishga tushira olishi shart.

Texnik ijro: O'qituvchining xotirasida "pedagogik repertuar" (o'yinlar, savollar, misollar banki) boy bo'lishi va u ongli ravishda tezkor chaqirilishi kerak.

B) Pedagogik egiluvchanlik (Flexibility)

Egiluvchanlik — g'oyalar yo'nalishini o'zgartira olish, bir toifadan ikkinchisiga o'tish qobiliyati.

Didaktik talab: O'qituvchilarning kayfiyati yoki tushunish darajasiga qarab dars strategiyasini o'zgartirish. Masalan, agar nazariy tushuntirish zerikarli bo'lsa, o'qituvchi darhol vizual yoki amaliy (interfaol) usulga o'tishi kerak.

Texnik ijro: Stereotiplardan voz kechish va vaziyatga nostandart yondashish ko'nikmasi.

C) Vaziyatli originallik (Originality)

Originallik — noyob va noodatiy javoblarni topishdir.

Didaktik talab: Kutilmagan savol yoki tashqi xalaqit beruvchi omilni (masalan, ko'chadan kelayotgan shovqin) dars mavzusiga bog'lab, uni ta'lim vositasiga aylantirish (utilizatsiya).

Texnik ijro: O'qituvchi "hazil tuyg'usi" va "topqirlik" texnikalaridan foydalanib, inqirozni imkoniyatga aylantirishi lozim.

Jarayoniy ijodkorlik va Tafsilotlarni boyitish yuzasida E.P. Torrance Guilford nazariyasini rivojlantirib, ijodkorlikni testlash (TTCT - Torrance Tests of Creative Thinking) tizimini yaratdi. U ijodkorlikni nafaqat g'oya, balki muammolarga sezgirlik, yetishmayotgan elementlarni aniqlash va ularni to'ldirish jarayoni deb ta'riflaydi.⁸

⁷ Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. *Педагогическое творчество*. Москва, 1990.

⁸ Torrance, E. P. (1974). *Torrance Tests of Creative Thinking: Norms-Technical Manual*. Bensenville, IL: Scholastic Testing Service.

Torrance nazariyasi asosida pedagogik improvizatsiyaning quyidagi talablari shakllanadi:

A) Tafsilotlarga ishlov berish (Elaboration)

Torrance bo'yicha bu — oddiy g'oyani rivojlantirish va unga yangi detallar qo'shish qobiliyati.

Didaktik talab: O'quvchi tomonidan bildirilgan oddiy yoki noto'g'ri fikrni darhol rad etmasdan, uni "o'stirib", to'g'ri xulosaga olib keluvchi mantiqiy zanjirni improvizatsiya qilish.

Texnik ijro: "Sokrat suhbat" (mayevtika) usulini qo'llash orqali kichik detallardan katta mavzuni ochib berish mahorati.

B) Muammolarga sezgirlik va bashorat (Sensitivity to Problems)

Torrance ijodkor shaxsni muammolarni (kamchiliklarni, bo'shliqlarni) boshqalardan oldin ko'ra olishi bilan ajratib ko'rsatadi.

Didaktik talab: O'qituvchi sinfdagi "intellektual bo'shliq"ni yoki qiziqish so'nganligini (ko'z qarashlari, tana tili orqali) darhol sezishi va dars rejasini shu zahoti o'zgartirishi kerak. Improvizatsiya — bu rejaning buzilishi emas, balki "pedagogik sezgirlik"ning yuqori ko'rinishidir.

Texnik ijro: Perseptiv qobiliyatlar (kuzatuvchanlik) va empatiyaning yuqori darajada rivojlanganligi.

Yuqoridagi ikki olimning pedagogik tajriba va ilmiy tadqiqot natijalari sifatida didaktik-texnik talablar majmuasi nazariyalarini umumlashtirgan holda, pedagogik improvizatsiya uchun o'qituvchiga qo'yiladigan ilmiy talablar quyidagilardir:

1. **Kognitiv tezkorlik:** Axborotni tez qayta ishlash va divergent (ko'p variantli) yechim topish (Guilford).
2. **Assotsiativ tafakkur:** Mavzuga aloqador bo'lmagan obyektlarni dars maqsadiga bog'lay olish (Torrance).
3. **Psixologik barqarorlik:** Noaniqlik vaziyatida (Plan A o'xshamaganda) vahimaga tushmasdan, jarayonni ijodiy boshqarish.
4. **Kommunikativ modulyatsiya:** O'quvchilar reaksiyasiga qarab nutq ohangi, temp va uslubni "egiluvchan" o'zgartirish.

Didaktik yondashuvlarda pedagogik improvizatsiya shunchaki dars rejasidan chekinish emas, balki ta'lim jarayonini o'quvchilarning real ehtiyojlari va holatiga moslashtirishning oliy didaktik shaklidir. O'quvchilarning bilish faoliyatini (kognitiv jarayonlarni) faollashtirishda improvizatsiyaning o'zni psixologik-pedagogik adabiyotlarda bir necha yo'nalishda tahlil qilingan.

V.A. Kan-Kalik o'z tadqiqotlarida pedagogik improvizatsiyani o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi jonli muloqotning asosi deb hisoblaydi. Uning fikricha, qat'iy qoliplangan dars o'quvchida passivlikni (stereotipik qabul qilishni) yuzaga keltiradi.

Ilmiy tahlil: Improvizatsiya darsda "**bu yerda va hozir**" (**hic et nunc**) effektini yaratadi. O'qituvchi kutilmaganda standart izohdan voz kechib, jonli misol keltirganda yoki o'quvchining rejalashtirilmagan savoliga ijodiy yondashganda, o'quvchilarda "orientirovka refleksi" (yangilikka nisbatan diqqat) ishga tushadi. Bu esa bilish faoliyatining birlamchi sharti bo'lgan barqaror diqqatni ta'minlaydi ⁹.

Natija: O'quvchi darsni "yodlangan ssenariy" sifatida emas, balki jonli jarayon sifatida qabul qiladi va unga emotsional bog'lanadi.

2. Kognitiv dissonans va muammoli vaziyatlar (Zagvyazinskiy yondashuvi)

V.I. Zagvyazinskiyning pedagogik ijodkorlikka oid ishlarida improvizatsiya — bu kutilmagan didaktik muammolarni yechish jarayoni sifatida qaraladi.

Ilmiy tahlil: O'quv jarayonida yuzaga keladigan kutilmagan vaziyatlar (masalan, o'quvchining murakkab savoli yoki texnik nosozlik) o'qituvchi tomonidan improvizatsiya orqali "**kognitiv dissonans**" (bilim va tushuncha o'rtasidagi ziddiyat)ga aylantirilishi mumkin. O'qituvchi tayyor javob berish o'rniga, vaziyatdan kelib chiqib, o'sha zahoti yangi muammoli savol o'ylab topadi. Bu o'quvchilarni passiv tinglovchidan aktiv tadqiqotchiga aylantiradi [2].

Natija: Bilish faoliyati xotira (reproduktiv) darajasidan tafakkur (produktiv) darajasiga ko'tariladi.¹⁰

3. "Intellektual hamkorlik" va Ssenariyni boyitish (R.K. Sawyer va V.Y. Xarkin)

Zamonaviy g'arb tadqiqotchisi R.K. Sawyer o'qitishni "intizomli improvizatsiya" (disciplined improvisation) deb ataydi. Uning nazariyasiga ko'ra, eng samarali darslar — bu o'qituvchi va o'quvchilar birgalikda yaratadigan "kollaborativ ijod" mahsulidir.

Ilmiy tahlil: Didaktikada "**Emergentlik**" (**Emergence**) tushunchasi mavjud bo'lib, bu dars davomida rejalashtirilmagan, lekin guruhning o'zaro ta'siri natijasida tug'iladigan yangi bilimdir. Improvizatsiya qiluvchi o'qituvchi o'quvchining noto'g'ri yoki kutilmagan fikrini rad etmaydi, balki undan "trampin" sifatida foydalanib, mavzuni chuqurlashtiradi. Bu usul V.Y. Xarkin tomonidan "pedagogik rezonans" deb ham atalgan [3].

Natija: O'quvchi o'z fikrining dars rivojiga ta'sir qilganini his qiladi, bu esa uning o'z-o'zini namoyon etish (self-actualization) ehtiyojini qondiradi va bilish motivatsiyasini keskin oshiradi.¹¹

⁹ Кан-Калик, В. А. (1987). Учителю о педагогическом общении: Книга для учителя. Москва: Просвещение. (Ushbu manbada improvizatsiyaning o'quvchilar bilan muloqotni o'rnatish va emotsional fanni yaratishdagi psixologik mexanizmlari yoritilgan).

¹⁰ Загвязинский, В. И. (1987). Педагогическое творчество учителя. Москва: Педагогика. (Muallif bu yerda kutilmagan pedagogik vaziyatlarni didaktik maqsadlarga bo'ysundirish va ijodiy yechimlar orqali o'quvchilar tafakkurini o'stirishni ilmiy asoslagan).

¹¹ Sawyer, R. K. (2011). Structure and Improvisation in Creative Teaching. Cambridge University Press. (Ushbu fundamental asarda "o'qitish — bu improvizatsion san'at" g'oyasi ilgari surilib, darsning qat'iy ssenariy asosida emas, balki o'quvchilar reaksiyasiga asoslangan holda qurilishi samaradorligi isbotlangan).

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, didaktik improvizatsiya o'quvchilar bilish faoliyatini quyidagi mexanizmlar orqali faollashtiradi:

1. **Monotonlikni yo'qotish:** Darsning "kutilmaganligi" o'quvchi miyasini sergak torttiradi.

2. **Subyekt-subyekt munosabati:** O'quvchi jarayonning kuzatuvchisi emas, hammuallifiga aylanadi.

3. **Fikrlash egiluvchanligi:** O'qituvchining jonli fikrlash jarayonini (modelini) ko'rgan o'quvchi undan "fikrlash andozasi"ni o'rganadi.

Ta'lim jarayonida improvizatsion muhit — bu yuqori darajadagi noaniqlik va tezkor qaror qabul qilishni talab etuvchi makon bo'lib, u ishtirokchilardan (o'qituvchi va o'quvchi) nafaqat aqliy, balki kuchli emotsional barqarorlikni talab qiladi. **Emotsional-intellektual yondashuv** va **stressni boshqarish** masalasi didaktikada psixologik xavfsizlik va samaradorlikni ta'minlovchi asosiy omil hisoblanadi.

Klassik psixologiyada L.S. Vygotskiy tomonidan ilgari surilgan "**Affekt va intellektning birligi**" (Unity of Affect and Intellect) qonuniyati improvizatsion ta'limning asosi hisoblanadi. Improvizatsiya jarayonida fikr (intellekt) hissiyotdan ajralgan holda mavjud bo'la olmaydi.

Ilmiy tahlil: Darsdagi improvizatsiya paytida o'qituvchi va o'quvchining "hissiy intellekti" (Emotional Intelligence — EQ) faollashadi. Daniel Goleman nazariyasiga ko'ra, o'z-o'zini anglash va empatiya (boshqalarni his qilish) qobiliyati yuqori bo'lgan o'qituvchi kutilmagan vaziyatda o'quvchilarning qo'rquvi yoki hayajonini to'g'ri baholay oladi.

Mexanizm: Agar o'qituvchi improvizatsiya paytida ijobiy emotsional fon (hazil, hayrat, qiziqish) yarata olsa, o'quvchilarda axborotni qabul qilishdagi "psixologik to'siqlar" olib tashlanadi. Bu miyadagi limbik tizim (hissiyotlar markazi) va neokorteks (fikrlash markazi) o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlaydi.¹²

2. Improvizatsion stress tabiati va uni boshqarish

Improvizatsiya, o'z tabiatiga ko'ra, stressli jarayondir, chunki u "**ochiq yakun**" (open-endedness) prinsipiga asoslanadi. Bu yerda tayyor javob yo'qligi sababli o'quvchida "xato qilish qo'rquvi" yuzaga kelishi mumkin.

A) "Evstress" va "Distress" differentsiatsiyasi

Gans Selye (Hans Selye) tasnifi bo'yicha, ta'limda stressning ikki turi mavjud:

1. **Distress** (zararli stress) — o'quvchini karaxt qilib qo'yuvchi qo'rquv (masalan, kutilmagan savolga javob berolmaslikdan qo'rqish).

¹² Vygotskiy, L. S. (1991). *Pedagogicheskaya psixologiya* [Pedagogik psixologiya]. Moskva: Pedagogika. 63-b.

2. **Evstress** (foydali stress) — o‘quvchini faollashtiruvchi, "jangovar" holat (masalan, qiziqarli bahsda g‘olib bo‘lishga intilish).¹³

Boshqarish strategiyasi: Pedagogik improvizatsiyaning maqsadi — distressni evstressga aylantirishdir. V.A. Kan-Kalik buni "**ommaviy yolg‘izlik**" (public solitude) va muskul erkinligi mashqlari orqali tushuntiradi. O‘qituvchi o‘zining erkin xatti-harakati orqali sinfda "xato qilish mumkin va bu fojia emas" degan muhitni (psixologik xavfsizlikni) yaratishi kerak ¹⁴[2].

B) Reframing (Qayta ma'nolar berish)

Kognitiv psixologiyada qo‘llaniladigan "Reframing" usuli improvizatsiya paytida stressni kamaytirishning samarali vositasidir.

Tahlil: Agar darsda texnik nosozlik yoki o‘quvchining noo‘rin luqmasi tufayli vaziyat izdan chiqsa, o‘qituvchi buni "muammo" deb emas, balki "yangi o‘quv materiali" deb qayta baholaydi (reframe). Bu yondashuv o‘qituvchidagi ichki taranglikni yo‘qotadi va o‘quvchilarga vaziyatdan chiqishning kreativ modelini namoyish etadi.

Xulosa

Ta'lim jarayonidagi improvizatsion muhitda emotsional-intellektual barqarorlik quyidagilarga tayanadi:

1. **Hissiy intellekt:** O‘quvchilarning holatini his qilish va boshqarish.
2. **Xatoga bo‘lgan munosabatni o‘zgartirish:** Xatoni jazolanadigan holat emas, balki improvizatsiya imkoniyati deb qarash.
3. **Psixologik xavfsizlik:** Distressni evstress (ijodiy hayajon)ga aylantirish.

"Improvizatsiya — o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini (BKM) oshirishga xizmat qilishi shart" degan tezis pedagogikada Didaktik utilitarizm va Teleologik (maqsadga yo‘naltirilgan) yondashuv tamoyillariga asoslanadi. Bu shuni anglatadiki, pedagogik improvizatsiya san'at uchun emas (l'art pour l'art), balki ta'lim samaradorligini oshirish vositasi sifatida qadrlanadi.

Pedagogika nazariyasida har qanday metod yoki usul, shu jumladan improvizatsiya ham, Davlat Ta'lim Standartlari (DTS)da belgilangan o‘quv maqsadlariga erishishga xizmat qilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. G‘anijonovna, Ergasheva Muhayyoxon. "O‘ZBEKISTON TARIXI FANINI O‘QITISHDA PEDAGOGIK IMPROVIZATSIYA: TEZKOR ROLLI BAHS VA KOGNITIV TRENAJYORLAR TEXNOLOGIYASI." *Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi* 67.3 (2026): 223-231.

¹³ Sawyer, R. K. (2011). *Structure and Improvisation in Creative Teaching*. New York: Cambridge University Press. — PP. 11-14.

¹⁴ Кан-Калик, В. А. (1987). *Учителю о педагогическом общении: Книга для учителя*. Москва: Просвещение. — С. 45.

2. Ganijonovna, Ergasheva Muhayyokhon. "STRATEGIES FOR DEVELOPING STUDENT LEARNING THROUGH PEDAGOGICAL IMPROVISATION IN THE HIGHER EDUCATION PROCESS." *Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi* 67.3 (2026): 232-237.
3. G'anijonovna, Ergasheva Muhayyo. "The Issue of Ending Women's Illiteracy in Educational Reforms of Uzbekistan in the Russian Colonial Period." *JournalNX* 8.11: 338-343.
4. Alimova, M. Sh. "PUBLIC CONTROL IN THE BODIES OF STATE POWER AND LOCAL SELF-GOVERNMENT." *The Way of Science* (2014): 103.
5. Эргашева, Мухайё Ганижонова. "Актуальные проблемы ликвидации неграмотности среди женщин в Узбекистане в 1920-х гг." *Universum: общественные науки* 7-8 (67) (2020): 7-10.
6. Ergasheva, M. G., and Mokhizar Ergasheva. "MEANING OF EDUCATION MANAGEMENT AND EVOLUTION OF MANAGEMENT CONCEPTS IN EDUCATION." *Универсальная индексная библиотека Евразийского журнала академических исследований* 2.5 (2022): 966-973.
7. Эргашева, Мухайё. "Отношение правительства России к национальной системе образования по вопросу ликвидации женской неграмотности в Туркестанском крае." *Общество и инновации* 2.7/S (2021): 11-16.
8. Ergasheva, Muhayyo Ganijonovna. "The Issue of Ending the Illiteracy of Women and Girls in Turkestan is in the Views of the Jadids." *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal* 10.11: 714-717.
9. G'anijonovna, Ergasheva Muhayyo. "The Issue of Ending Women's Illiteracy in Educational Reforms of Uzbekistan in the Russian Colonial Period." *JournalNX* 8.11: 338-343.